

RADOVI
Zavoda za znanstveni rad
HAZU Varaždin

UDK 2-675:27-732.3(456.31)(497.5)
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper

ANKICA MARINOVIĆ
Institut za društvena istraživanja, Zagreb
ankica@idi.hr

Primljeno: 28. 03. 2022.
Prihvaćeno: 27. 06. 2022.
DOI: 10.21857/mwo1vc3ozy

IVO JOSIPOVIĆ
Pravni fakultet Sveučilišta, Zagreb
ivo@josipovic.net

VIZIONAR DO KRAJA: BONO ZVONIMIR ŠAGI O DIJALOGU S NEVJERUJUĆIMA

Cilj ovog rada je prikaz stavova Bona Zvonimira Šagija o ateizmu i dijalogu s nevjerujućima u kontekstu poslijekoncilske Crkve u Hrvatskoj. Nakon pregleda službenih koncilskih stavova prema dijalogu općenito, s naglaskom na dijalog s nevjerujućima, slijedi prikaz društvenog i religijskog konteksta koncilskog i poslijekoncilskog vremena u Hrvatskoj, kao i konteksta vremena nakon osamostaljenja hrvatske države. Nakon toga slijedi pregled stavova i razmišljanja Bona Zvonimira Šagija o znakovima vremena u spomenutim razdobljima, osobito u razdoblju nakon osamostaljenja hrvatske države, o novim oblicima ateizma kao znakovima vremena i potencijalnim temama dijaloga s ateistima, bilo da je riječ o praktičnom dijalogu ili dijalogu traženja.

Ključne riječi: Bono Zvonimir Šagi; Drugi vatikanski koncil; dijalog; dijalog s nevjerujućima; Hrvatska.

1. UVOD

Ateisti/nevjerujući su dio suvremenog svijeta i njihovo je postojanje kroz povijest, paralelno s vjernicima različitih provenijencija, utjecalo na kulturna i politička događanja u Europi i u svijetu.

Katolička crkva je početkom šezdesetih godina prošloga stoljeća započela proces aggrornamenta suvremenom svijetu, što je uključivalo promjene unutar Crkve na više razina i promjene u odnosu prema svijetu. A to je uključivalo i reviziju odnosa prema onima koji drugačije vjeruju unutar i izvan kršćanstva i prema onima koji ne vjeruju. Drugi vatikanski koncil je trajao pet godina i puno je novoga započeo. Unio je promjene u doktrinu i praksu Katoličke crkve. Između konzervativnih i liberalnih snaga na Koncilu postojala je dijalektička napetost, pa su se mnoge odluke pokazale kompromisnima, što i nije neočekivano kada se zna da "Crkva misli u stoljećima". Taj, ipak radikalno novi duh, prostrujao je iz Rima na sve strane svijeta.

Željko Mardešić govorio je o dvjema paradigrama – nazivao ih je dvjema oprečnim nostalgijama koje postoje u Crkvi u Hrvatskoj: nostalgiji za pretkoncilskom Crkvom i nostalgiji za koncilskom Crkvom. Obje su, po njemu, dio jedne te iste Crkve: tradicionalistička je zatvorena u prošlost, jer je u "hrvatskom društvu feudalizam trajao gotovo do jučer", a koncilski je otvorena svijetu, suvremenicima i zajedničkoj budućnosti.¹ Pretkoncilski Crkva ustrajava na postupku dokazivanja kako svijet nije u pravu i kako ga treba spasiti, i temelji se na dualizmima. Koncilski uzima dijalog kao temelj odnosa između Crkve i svijeta, apelira na svjedočenje kršćanske dobrote kroz djelatnu vjeru. Apostrofira autonomiju vremenitih vrednota kao jedan od ključnih koncilskih znakova vremena koja na poseban način potvrđuje smisao čovjekova stvaralaštva na zemlji i proteže se na područje politike, obrazovanja, znanosti, obitelji, gospodarstva, kulture i društva.²

U okviru te dvije paradigme odvija se crkveni i vjernički život i danas, a one su i okvir Šagijevih razmatranja ateizma i dijaloga s ateistima, što je tema ovoga rada.

2. DRUGI VATIKANSKI KONCIL I ODNOS PREMA NEVJERUJUĆIMA

Drugi vatikanski koncil je ključni događaj u suvremenoj povijesti Crkve. Cilj mu je bio promijeniti odnos Crkve prema modernom svijetu, ali i promijeniti Crkvu iznutra. Jedna od tema bila je i uspostavljanje dijaloga unutar Crkve, te dijaloga sa svijetom, s onima koji drugačije vjeruju, čak i s onima koji ne vjeruju. Otvaranjem

¹ Željko MARDEŠIĆ, *Rascjep u svetome*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007., 850.

² Isto, 99-131.

prema suvremenom svijetu u nizu aspekata Koncil je učinio da se, unatoč regresijama koje su se događale na svim razinama dijaloga s različitim nakon Koncila, predkoncilski stav nepovjerenja, netolerancije i čak anateme, na razini opće Crkve više nikada nije vratio.

Osnovna pretpostavka dijaloga Katoličke crkve sa svijetom koji inaugurira Drugi vatikanski koncil bila je nužnost temeljite revizije pretkoncilskog učenja o čovjeku i svijetu, u duhu evanđelja.

Srđan Vrcan je navodio dvije strategije odnosa Katoličke crkve prema modernom svijetu prije Koncila, za koje Koncil priznaje da su poražene te ih sasvim napušta.

Prva strategija je fiksirana u Syllabusu, aneksu enciklike *Quanta cura* Pija IX, objavljene 1864. godine, gdje on, u 80 stavaka, sistematski anatemizira moderno građansko društvo. Deprivilegirana, politički marginalizirana, odvojena od države, Katolička crkva odjednom se nalazi izgubljena, sa svojom neprimjerenom feudalnom strukturom, prepuštena sama sebi, da vlastitom sposobnošću osmišljava i izbori sebi mjesto u svijetu. Syllabus inzistira na apsolutnom disparitetu Katoličke crkve i svijeta i apsolutnoj nemogućnosti prilagođavanja i komunikacije s tim svijetom, još uvijek računajući na njegovu propast.³

Druga strategija predstavlja pokušaj da se ostvari obnova svega u Kristu, sredstvima i načinima koji više odgovaraju modernom svijetu. Radi se o, za Katoličku crkvu, epohalnoj enciklici Leona XIII, *Rerum novarum*, iz 1891. godine. Svjestan povijesnih nužnosti, Leon XIII implicira prihvaćanje modernoga svijeta, ne mireći se s time kakav jest, smjerajući ga obnoviti u Kristu.⁴ Vušković *Rerum novarum* naziva "prvim novovjekovnim agiornamentom Katoličke crkve".⁵

Enciklika *Rerum novarum* bila je novost u socijalnoj doktrini Katoličke crkve i anticipirala je liniju koju je slijedio Koncil – prije svega ozbiljan i analitički pristup fenomenima suvremenog svijeta i upotrebu blaže terminologije u odnosu na suvremeni svijet.

Koncil je svojim nastojanjima prema agiornamentu Crkve pokazao da nije sklon restauraciji već naprotiv, da Crkva na svome putu (a uvijek je in statu viatoris), pod utjecajem događaja i vremena, može ispravljati svoju disciplinu, pa čak i formulaciju nauka, da bi bio izrečen jezikom primjerenim suvremenom čovjeku.

³ Srđan VRCAN, *Od krize religije prema religiji krize*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., 33.

⁴ Isto, 33.

⁵ Boris VUŠKOVIĆ, *Raspeto katoličanstvo*, Naše teme, Zagreb, 1980., 46.

⁶ Jadranka BRNČIĆ, "Teološki pluralizam za pluralističko društvo", *Petsto godina protestantizma: baština i otisci u hrvatskom društvu*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Visoko evanđeosko teološko učilište u Osijeku, ur. Ankica Marinović i Ivan Markešić, 2018., 207.

Koncil je inicirao promjenu stava prema drugim kršćanskim crkvama, prema judaizmu i drugim svjetskim religijama te prema sekularnom svijetu uopće, koji podrazumijeva toleranciju, slobodu religije i ljudska prava. Ivan XXIII je pokrenuo proces promjena svojim enciklikama *Mater et magistra* (1961.) i *Pacem in terris* (1963.). Ključne riječi su bile socijalizacija, solidarnost, suradnja sa "svimkolikim ljudima dobre volje", pravda i pravičnost, savjest i baština, tolerancija i dosljednost.⁷ Enciklike su okrenute svijetu i ljudima, ovozemaljskoj sudbini, prvi put apstrahirajući monopolističnost položaja katolika u vremenitim zadacima, stavljajući ih rame uz rame svim ostalim ljudima na zemlji. Prvi puta u povijesti socijalne doktrine Katoličke crkve poruka enciklika postavlja se horizontalno – kao bratska riječ braći.

Pavao VI je nastavio u istom tonu enciklikom *Populorum progressio* (1967.), koja univerzalizira probleme i suvremenu situaciju čovjeka na istom humanističkom temelju: "Čovjek se treba namjeriti na čovjeka, države se moraju slagati kao braća i sestre, kao djeca Božja. U ovom razumijevanju i uzajamnom prijateljstvu, u ovoj svetoj zajednici jednako i mi moramo početi raditi na izgradnji zajedničke budućnosti čovječanstva".⁸

Prihvatanje dijaloga s drugim religijama i svjetonazorima podrazumijeva spremnost da se napusti superiorno držanje spram Drugih, "za religijsko izražavanje vlastite samostojnosti i za prihvatanje takve samostojnosti kod Drugih".⁹ To znači i priznanje "da u nekim aspektima religijskog izražavanja Drugi mogu biti i uspješniji te da se od njih može i učiti".¹⁰

Drugi vatikanski koncil predstavlja početak ozbiljnog i konzistentnog bavljenja Crkve fenomenom nevjerovanja. Koncilska konstitucija *Gaudium et spes* (1965.) prvi je znak novoga koncilskog vremena, okrenutosti prema svijetu u kojemu je nevjera masovna, a ne pojedinačna pojava. Razmatranje ateizma konstitucija počinje riječima: "Posebno bitna crta ljudskog dostojanstva jest ta što je čovjek pozvan da stupi u zajedništvo s Bogom, jer samo stoga postoji što ga je Bog iz ljubavi stvorio i što ga iz ljubavi stalno uzdržava. (...) Ipak mnogi među našim suvremenicima ne uviđaju tu intimnu i životnu povezanost s Bogom ili je izričito zabacuju. To ide dotle da ateizam treba ubrojiti među vrlo ozbiljne pojave našeg vremena. Zato je potrebno da bude razmotren s velikom pažnjom".¹¹ Bitan aspekt koncilskog *aggiornamen-*

⁷ Papa IVAN XXIII, *Mater et magistra*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1985.; Papa IVAN XXIII, *Pacem in terris*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1964.

⁸ Papa PAVAO VI, *Populorum progressio*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1967., 43.

⁹ J. BRNČIĆ, 208.

¹⁰ Isto, 208.

¹¹ *Gaudium et spes*, *Drugi vatikanski koncil: dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986., 19.

ta je egzistencija socijalizma/komunizma, kao konkretne realnosti koncilskog vremena, kao znaka toga vremena. Socijalističke zemlje bile su značajne za Crkvu zbog mnoštva vjernika u njima, koji nisu imali mogućnosti za slobodno vjersko življenje. Položaj Crkve i vjernika u tim zemljama bio je jedan od imperativa njenoga koncilskog djelovanja. *Crkva šutnje* Istočne i Srednje Europe trebala je pomoć u uspostavljanju komunikacije s vlastima domicilnih država, da može bar donekle utjecati na položaj svojih vjernika. Dakle, bitan poticaj za dijalog s nevjerujućima bio je pragmatične naravi i dijalog se vodio dominantno na institucionalnoj razini, a osnovni mu je motiv bio stvaranje „minimalnih uvjeta za vođenje kršćanskog života i djelovanja Crkve“.¹² I najintenzivnija aktivnost vatikanskoga Sekretarijata za nevjerujuće bila je vezana u velikoj mjeri za zemlje institucionaliziranog socijalizma. Unatoč različitim vrstama nereligioznosti koje pokušava sistematizirati koncilaska konstitucija, a koje, u suženom obliku, tretiraju i postkoncilski pape u svojim pontifikalnim dokumentima, činjenica jest da je za Crkvu temeljni interes bio vezan za tzv. sustavni ateizam (marksizam), zapravo istočnoeuropski institucionalizirani ateizam, kao najutjecajniji oblik ateizma koncilskog i poslijekoncilskog vremena. Svi koncilski i poslijekoncilski dokumenti koji su pisali o ateizmu bavili su se tim oblikom, i mnoštvo literature je napisano na tu temu.

Kratko ćemo izložiti karakteristične stavove o ateizmu socijalne doktrine Koncila i postkoncilja, Fokusirat ćemo se na dva bitna dokumenta – *Gaudium et spes* i *Dijalog s onima koji ne vjeruju* (1968.).

Očito je da se, u odnosu na pretkoncilsko razdoblje, bitan stav prema ateizmu kao ideologiji nije značajno promijenio, jednako je dosljedan i nepomirljiv. Ateizam je suprotan kršćanskoj vjeri i ne može se nikako složiti s njom.

Njegove bitne komponente su sljedeće:¹³

1. Zadnji, najuopćeniji uzrok ateizma je u čovjekovoj grešnosti. Svi društveni uzroci ateizma koje navodi konstitucija (zlo u svijetu, upletenost civilizacije u zemaljske stvari, kritička reakcija protiv religije, obogotvorenje ljudskih dobara...) zapravo su izvedeni iz temeljnog uzroka, jer "neuravnoteženosti od kojih trpi suvremeni svijet povezane su s onom osnovnijom neuravnoteženošću kojoj su korijeni u čovjekovom srcu".¹⁴

¹² Vjekoslav CVRLJE, *Vatikan u suvremenom svijetu*, Školska knjiga, Zagreb, 1980., 246.

¹³ Ankica MARINOVIĆ, "Aktualnost dijaloga s nevjerujućima na razmeđu stoljeća". *Prilozi izučavanju nereligioznosti i ateizma II*, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, ur. Štefica Bahtijarević, 1993., 40-44.

¹⁴ *Gaudium et spes*, 10.

2. Koncil ne započinje dijalog s ateizmom već s ateistima, ne prihvaćajući ateizam kao ideologiju već ateiste kao moguće sugovornike. Ateizam je zabluda i kao takav ostaje, ali uvijek treba imati u vidu zabludjelog (čovjeka), koji je, samim time što je čovjek, vrijedan pažnje. U tom smislu mijenja se pristup ateizmu kao društvenom fenomenu, kojemu dignitet daje svijest o važnosti pitanja koje problematizira i sasvim novi način domišljanja pojma čovjek u duhu humanizma. Već je papa Ivan XXIII bio svjestan nužnosti preciznije ga određivanja prema ateizmu, koji je bio stvarnost i svakodnevica mnoštva katolika u istočnoeuropskim zemljama. Zato uoči Koncila, u enciklici *Pacem in terris* uvodi distinkciju između "pokreta na gospodarskom, kulturnom i političkom polju" i "krivih filozofskih shvaćanja prirode, podrijetla i svrhe svijeta i čovjeka" (makar pokreti imali početak i pobudu u takvim shvaćanjima).¹⁵ Implicira mogućnost pozitivnog vrednovanja takvih pokreta, a prema ideologiji i dalje ostaje nepomirljiv. "Jer dok se teoretska formulacija, nakon što je konačno dana, više ne mijenja, dotle oni pokreti budući da se kreću kroz promjenjive prilike, ne mogu, a da znatno ne podliježu promjenama. Uostalom tko će poreći da u ovim pokretima, ukoliko su naime u skladu sa zahtjevima zdravog razuma te odgovaraju opravdanim čovjekovim težnjama, ne može biti nešto dobra i prihvatljiva".¹⁶ Konstitucija *Gaudium et spes*, uvažavajući navedenu distinkciju, ne prihvaća ateizam kao ideologiju, ali "ipak iskreno izjavljuje da svi ljudi, vjernici i nevjernici, moraju zajednički raditi za ispravnu izgradnju ovoga svijeta u kojemu zajedno žive".¹⁷
3. Premještanje fokusa interesa s ateizma kao ideologije na ljude, nosioce ideologije, kao moguće i poželjne sugovornike u dijalogu, jedan je od bitnih strateških poteza Drugoga vatikanskog koncila. Javlja se kao posljedica reinterpretacije evanđeoske poruke, kao izraz koncilske teologije svijeta – prevladavanje podvojenosti vremenitog i vječnog, promjena odnosa temporalnog angažmana (koji postaje pretpostavkom vječnog spasenja) prema eshatološkoj nadi koja podrazumijeva i novo shvaćanje čovjeka – kao sudionika Božjeg u kreiranju povijesti, čija je povijesna praksa presudna za njegovu sudbinu. Treba istaknuti taj pragmatični moment koncilskoga preokreta u stavovima prema svijetu (i nevjernicima), jer je iz poslijekoncilske situacije očigledno da je ateizirani svijet polazište druge evangelizacije. Ako bi se pitalo za krajnji cilj koncilskih bavljenja ateizmom (s obzirom da se i dalje

¹⁵ Papa IVAN XXIII, *Pacem in terris*, 159.

¹⁶ Isto, 159.

¹⁷ *Gaudium et spes*, 21.

tretira kao zabluda), moglo bi se reći da je u pitanju svijest o nužnosti da se ateizam znanstveno i filozofijski analizira, da bi mu se moglo što adekvatnije pristupiti. Tako Pavao VI u enciklici *Ecclesiam suam* (1964.) kaže: "Prije nego što svijet privedemo vjeri, štoviše, upravo da bismo ga vjeri priveli, moramo mu pristupiti i s njim razgovarati".¹⁸

4. Da ateizam nije samo zabluda nego i bolest koju treba liječiti vidi se i po tome što konstitucija predlaže "lijekove protiv ateizma", a lijekovi su adekvatno izlaganje nauka Crkve i autentični život Crkve i njenih članova.¹⁹
5. Ranokoncilska spremnost za dijalog s nevjerojucima u poslijekoncilskim papirskim dokumentima više je doktrinarno nametnuta oživljavanjem novozavjetnih kršćanskih postulata (ljubav prema svim ljudima) nego što je stvarna (naročito je ilustrativan primjer enciklike *Ecclesiam suam*). Kad se toj činjenici pridodaju konkretne društvene okolnosti zemalja insitucionaliziranog ateizma, postajemo svjesni problema s kojima se susretao dijalog u ranom poslijekoncilskom vremenu. "U takvim prilikama teško je govoriti o dijalogu, da ne kažemo kako je on nemoguć (...) Kad bismo u takvim prilikama započeli raspravljati, zar bi to bio dijalog? Bio bi to zapravo glas vapijućeg u pustinji".²⁰

Poslijekoncilski dokument *Dijalog s onima koji ne vjeruju* predstavlja vrhunac katoličke teorijske zauzetosti za dijalog i na tragu je Koncila. Dokument se ne nadovezuje na encikliku Pavla VI *Ecclesiam suam* u kojoj je bila riječ o apostolskom dijalogu koji ima za cilj obraćenje ljudi, nego na koncilsku konstituciju *Gaudium et spes*, koja govori o dijalogu kojemu nije cilj obraćenje već "da u duhu iskrenosti, osobnog poštovanja i bar nekog povjerenja dođe do dubljeg shvaćanja istine ili do humanijeg odnosa među ljudima".²¹

Umjesto koncilski suzdržanog, u osnovi dominantno pragmatičnog poziva na dijalog s ateistima gdje se preporuke mogu tek deducirati iz cjeline i gdje se još uvijek koriste negativne formulacije,²² spomenuti dokument jasno se zalaže za dijalog. Dokument optimistično i detaljno razrađuje načela na kojima se dijalog treba teme-

¹⁸ Papa PAVAO VI, *Ecclesiam suam*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1979., 87.

¹⁹ *Gaudium et spes*, 21.

²⁰ Papa PAVAO VI, *Ecclesiam suam*, 101.

²¹ *Dijalog s onima koji ne vjeruju*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 1968., 1.

²² "Želja za takvim dijalogom koji polazi iz čiste ljubavi prema istini, dakako, uz potrebnu razboritost, ne isključuje s naše strane nikoga, pa ni one koji njeguju visoka dobra humanosti, a još uvijek ne priznaju njena začetnika, pa ni one koji se protivne Crkvi te je na različite načine progone" (*Gaudium et spes*, 92).

ljiti, gotovo bez rezervi, s vrlo visokim stupnjem humanizacije njegove biti. Po prvi put se bez ustručavanja govori o doktrinarnom dijalogu, nazivajući ga „dijalogom traženja“ (istine). Osim što teorijski raspravlja mogućnosti i zakonitosti toga oblika dijaloga i uvjete pod kojima se treba odvijati, dokument daje i praktične upute. Ističe razliku između dijaloga spasenja kojeg smatra za "ovom vremenu naročito adekvatno sredstvo za poruke o spasenju" i dijaloga u užem smislu riječi koji znači "međuljudsku vezu u kojoj oba sudionika u razgovoru istovremeno daju i primaju".²³

U razlozima koje dokument *Dijalog s onima koji ne vjeruju* navodi za neophodnost proučavanja i razumijevanja ateizma nema prozelitizma, niti ekskluzivizma. Osnovnom pretpostavkom dijaloga, u kontinuitetu s koncilskim dokumentima, navodi dostojanstvo ljudske osobe, čije uvažavanje pretpostavlja prihvaćanje činjenice pluralizma, fundamentalnu jednakost i ravnopravnost onoga koji drugačije misli. Novost toga pristupa je u tome što je prvi puta u povijesti katoličke socijalne doktrine cilj dijaloga potpuno oslobođen bilo kakve instrumentalizacije. Kao svrha marginalizira se obraćenje, a akcentira uzajamno obogaćivanje, "dublje shvaćanje istine" i "humaniji odnosi među ljudima".²⁴ Taj teorijski optimizam i zauzetost u praksi doživljavaju skroman odjek, a kako je vrijeme dalje odmicalo sve je više u fokus ponovno dolazio apostolski dijalog (spasenja), osobito u drugom dijelu pontifikata pape Pavla VI, te u pontifikatima pape Ivana Pavla II i Benedikta XVI.

3. KATOLIČKA CRKVA U HRVATSKOJ I DRUGI VATIKANSKI KONCIL

Špiro Marasović je isticao da je Katolička crkva u Hrvatskoj imala dugi kontinuitet povezanosti s feudalnim tipom države, koji joj je odgovarao zbog njezine hijerarhijske organiziranosti. Sve što se događalo s Katoličkom crkvom u kontekstu građanskih revolucionarnih društveno-političkih promjena u 19. stoljeću na globalnoj europskoj razini, Katoličku crkvu u Hrvatskoj je mimoišlo. Ali su je zato snažnije zahvatile društvene promjene sredinom 20. stoljeća. Duh građanskog društva i ideologije koje su iz njega proizašle "za crkveni način mišljenja i izražavanja bio je toliko nov da ga (Crkva – op.a.) nije uspijevala shvatiti ni uz pomoć Rječnika stranih riječi".²⁵

Hrvatska pripada skupini država istočne i srednje Europe koje su 45 godina provele pod komunističkom vlašću i u kojima su religija i crkva desetljećima sustavno potiskivane. Prema Mardešiću, tek pojavom sekularizacije, koja je na ove prostore za-

²⁴ *Dijalog s onima koji ne vjeruju*, 1.

²⁵ Isto, 1. Špiro MARASOVIĆ, "Crkva i država u komunističkim društvima", *Crkva i država u društvima u tranziciji*, Hrvatska akademska udruga, Split, ur. Grubišić Ivan, 1997., 27.

kasnila i koja je bila dominantno uvjetovana ekonomskim i političkim promjenama, dolazi do prodora građanskih sadržaja i svega onoga što modernost nosi sa sobom. Tu se prije svega misli na migracije stanovništva u gradove, jačanje utjecaja masovnih medija, jačanje potrošačkog mentaliteta i individualizma, zakone tržišne ekonomije i mnoge druge fenomene koji postupno slabe elemente kolektivizma u društvu.²⁶

Vrcan je smatrao da je Crkva, ulazeći u koncilsku obnovu, "bila teško opterećena konzekvencijama jedne sinteze tradicionalnog duha *ecclesiae militans* i *eclessiae triumphans* te duha svojstvenog Crkvi kao tvrđavi pod opsadom, ponajprije od "nekrsta", zatim od "raskolnika" i na kraju od "bezbožnika".²⁷ Smatrao je da je i nakon Koncila Crkva u Hrvatskoj ostala dobrim dijelom pretkoncilaska, u vidu jednog "dina-mičkog i osuvremenjenog konzervativizma" (o čemu je svjedočilo sporiije kretanje politike otvaranja kod domaćeg episkopata nego u centru katoličanstva te zatvorenost za teološki pluralizam).²⁸

Prema Vrcanu, Koncil je za Crkvu bio vrlo težak izazov i iskušenje i dometi koncil-ske obnove mogu se očitovati tek ako se postignuto usporedi s predkoncilskim stan-jem duha u Crkvi koji je bio bliži duhu osuda. Bitno ga je određivao stav „da je ovo naše vrijeme u usporedbi sa svim ostalim vremenima gore i navješćuje propast kao da je na pomolu kraj svijeta”.²⁹ A Koncil je tražio od Crkve (pa i od one u Hrvatskoj) "visok stupanj spremnosti da se iznova kritički promisli mnogo toga što je bio sastav-ni dio ustaljene tradicije katoličanstva na ovim prostorima".³⁰

Iako su sve komunističke zemlje odnos prema vjeri i crkvi temeljile uglavnom na istim teorijskim postavkama, sve ih nisu u praksi provodile na jednak način. U odno-su na sve države istočnog bloka i Albaniju u kojoj je komunističko vodstvo ustavom ukinulo religiju i crkve, prema Marasoviću, Jugoslaviju je od 1960. pa nadalje odli-kovala liberalnija politika prema religiji i crkvi. Marasović je pisao: „Crkva u Jugosla-viji, unatoč svim teoretskim zasjedama i praktičnim šikaniranjima, u odnosu prema državi je bila uvelike slobodna (imenovanje biskupa, postavljanje župnika, slobodno djelovanje crkvenih škola, redovničkih zajednica, postupna sloboda vjerskog tiska, dozvola studija na inozemnim sveučilištima, dozvola organiziranja velikih vjerskih

²⁶ Jakov JUKIĆ, "Teorije ideologizacije i sekularizacije", *Religija i sloboda*, Institut za primijenjena društvena istraživanja, Split, ur. Grubišić Ivan, 1993., 64.

²⁷ Srđan VRCAN, "Koncil i Katolička crkva u iskušenjima suvremenog doba". *Pogledi*, 1985., 15/3: 19-30.

²⁸ Isto, 23.

²⁹ Isto, 23.

³⁰ Isto, 22-23. Autor kaže: "(...) moglo bi se dodati da nije teško prepoznati u Crkvi u Hrvata prije Koncila utjecaj onih koje je papa Ivan XXIII na otvaranju Koncila nazvao "zlogukim prorocima, koji su gorljive naravi, ali nemaju dovoljno osjećaja za razboritost i pravu mjeru, te u suvremenim prilikama vide samo prevaru i propast".

skupova itd.)".³¹ I Vjekoslav Bajsic je isticao razliku u položaju i statusu Crkve između jugoslavenskog i ostalih socijalizama.³² U kontinuitetu s tom tezom autori smatraju da je u razdoblju od Koncila nadalje Katolička crkva u Jugoslaviji bila manje Crkvom šutnje,³³ nego crkve u ostalim socijalističkim zemljama.

Željko Mardešić pisao je o "tvrdom komunizmu" iz prvoga razdoblja koji je proizašao iz tek minolog rata. Težilo se učvršćenju pobjedničke vlasti i njenom ideološkom opravdanju te je i to bio razlog izrazito krutoga i negativnog odnosa prema Crkvi i vjernicima. Smatrao je da su Drugi vatikanski koncil i društveni pokret studentske protukulture iz 1968. godine doveli do stvaranja prvih pretpostavki za dijalog između kršćana i marksista, prvenstveno među intelektualcima. Ono što je za kršćane u pogledu slobode bio Drugi vatikanski koncil to je za dogmatske ljevičare postao pokret iz 1968., smatrao je Mardešić.³⁴ Kao prvo važno zajedničko postignuće navodi entuzijastični pothvat prevođenja Biblije u izdanju izdavačke kuće "Stvarnost", u čemu su sudjelovali, osim teologa i bibličara, pjesnici i jezikoslovci različitih uvjerenja.³⁵ Mardešić taj pothvat smatra "prvim zajedničkim javnim dijalogom dobronamjernih ljudi u hrvatskom društvu, koji je posvjedočio mogućnost intelektualnog suživljenja, a ne samo iščekivanja krajnjeg političkog obračuna".³⁶

To vrijeme otvaranja u Crkvi bilo je ujedno i vrijeme otvaranja jugoslavenskog društva. Množili su se časopisi i knjige vjerske provenijencije, pri čemu je značajnu ulogu imao Centar za koncilski istraživanja, dokumentaciju i informacije "Kršćanska sadašnjost" (1968.), uz druge izdavače – u Zagrebu i u Splitu.³⁷ "Kršćansku sadašnjost" je osnovao, kako je govorio Bonaventura Duda, "karizmatički trolist" - Tomislav Šagi Bunić, Vjekoslav Bajsic i Petar Turčinović. "Kršćanska sadašnjost" se bavila prijevodi- ma i objavom koncilskih dokumenata i relevantnih hrvatskih i inozemnih knjiga na-

³¹ Š. MARASOVIĆ, 33.

³² Vjekoslav BAJSIĆ, Na rubovima crkve i civilizacije, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1972., 260.

³³ Papa PAVAO VI, *Ecclesiam suam*, 101.

³⁴ Ž. MARDEŠIĆ, 2007., 16.

³⁵ Tzv. Zagrebačka Biblija u suradnji Izdavačke kuće "Stvarnost" i bibličara Katoličkog bogoslovnog fakulteta te uz podršku zagrebačkog nadbiskupa i kardinala Franje Šepera, prevedena je u roku od samo godinu dana. Uz katoličke bibličare Bonaventuru Dudu, Jerka Fučaka, Ivana Goluba, Ljudevita Rupčića, Celestina Tomića i dr., sudjelovali su i književnici Jure Kaštelan, Josip Tabak, Olinko Delorko, Marko Grčić, Tomislav Ladan, Nikola Miličević, Zvonimir Mrkonjić i dr. Objavljena je 14. rujna 1968. godine. Bibliju je od „Stvarnosti“ 1974. godine otkupila izdavačka kuća "Kršćanska sadašnjost".

³⁶ Isto, 15.

³⁷ Počela je ponovno izlaziti "Bogoslovska smotra", a pokrenuti su i novi časopisi "Crkva u svijetu", "Svesci KS" i "Obnovljeni život". Na početku prvih zasjedanja Koncila počeo je izlaziti i dvotjednik "Glas koncila", u kojemu je Tomislav Šagi Bunić – sudionik i koncilski teolog, tumačio tijek, smjernice i odluke Koncila.

stalih na temelju ideja Drugog vatikanskog koncila. Treba spomenuti i osnivanje Tajništva za dijalog s onima koji ne vjeruju u okviru Biskupske konferencije Jugoslavije.

Ključna riječ toga vremena među hrvatskim teolozima bila je – dijalog. Od četiri Koncilom postulirane razine dijaloga: unutarcrkveni dijalog, dijalog s drugim kršćanima, dijalog s nekršćanima i dijalog s nevjernicima, uz dijalog s drugim kršćanima, na ovoj četvrtoj razini je dijalog u Hrvatskoj najviše vođen. Dvije su fundamentalne pretpostavke pastoralne orijentacije Koncila, bez kojih se pojava dijaloga ne može razumjeti: prihvaćanje pluralističke strukture modernog svijeta i priznanje da ateizam može biti "jedna od mogućnosti ljudske egzistencije".³⁸ Nakon Koncila kršćanima se pružila mogućnost shvatiti ateizam kao jednu od ljudskih mogućnosti i ateističkom sugrađaninu priznati njegovo puno ljudsko dostojanstvo.

Dijalog s nevjernicima se odvijao se u Hrvatskoj više od 20 godina nakon Koncila. Promican je kroz časopise, susrete i kako je pisao Mardešić "bio je hvaljen u zemlji i inozemstvu".³⁹ O dijalogu katolika i nevjernih napisan je i velik broj radova.⁴⁰ Najzastupljeniji je bio teorijsko-filozofski (doktrinarni) dijalog, uglavnom između znanstvenika iz područja društvenih i humanističkih znanosti i teologa. Prvi takav razgovor održan je u Zagrebu, o knjizi Branka Bošnjaka "Filozofija i kršćanstvo", između autora knjige i isusovca Mije Škvorca, s uvjerenjem da se različita mišljenja najbolje rješavaju i brane u otvorenoj izmjeni misli".⁴¹

Među sljedbenicima različitih svjetonazora oduvijek je bilo, Šagi-Bunićevom terminologijom rečeno, ljudi *Syllabusa* i ljudi dijaloga.⁴² Dijaloška angažiranost bila je ponekad praćena nerazumijevanjem, pa i zlobnim komentarima. Šagi-Buniću su, na primjer, govorili "da je u crveno ofarbao bradu",⁴³ jer je uz kritiku, bio spreman i na dijalog s marksistima.

³⁸ Dijaloškim pristupom Bajsić želi stvoriti "bazen općeljudskoga", tj. najširi mogući horizont susreta najraznovrsnijih ideja, spoznaja i svjetonazora. Najbitnijim ističe koncilski smisao dijaloga koji polazi od čovjeka i njegove stvarnosti kao temelja dijaloga (primiti čovjeka kao osobu, u punom – kršćanskom smislu riječi, što podrazumijeva uzajamnost). U središtu je odnos prema čovjeku-ateistu i odgovornost za njega, jer se "pravo biti čovjekom temelji na njegovoj savjesti, na njegovoj stvarnoj moralnoj slobodi, a ne na filozofskoj koncepciji čovjeka". V. BAJSIĆ, 252.

³⁹ Ž. MARDEŠIĆ, 2007., 28.

⁴⁰ Nabrojat ćemo samo neke autore koji su dijelove knjiga ili cjelovite knjige posvetili dijalogu s nevjernicima: Tomislav Šagi Bunić (*Ali drugog puta nema, Vrijeme suodgovornosti*), Vjekoslav Bajsić (*Na rubovima Crkve i civilizacije*), Frane Franić (*Putevi dijaloga*), Tomo Vereš (*Pružene ruke*), Bono Zvonimir Šagi (*Da sol ne obljutavi, Prag na trag*), Branko Bošnjak i Mijo Škvorc (*Marksist i kršćanin*), Nikola Skledar (*Dijalog kršćana i marksista*), Jakov Jukić/Željko Mardešić, Ivica Maštruko, Srđan Vrcan – u različitim časopisima.

⁴¹ Branko BOŠNJAK, Mijo ŠKVORC, *Marksist i kršćanin*. Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb, 1969., 5.

⁴² T. J. ŠAGI-BUNIĆ, 8.

⁴³ Stjepan KUŠAR, "Teologija – javno lice vjere", *Bajsić, Šagi-Bunić, Turčinović: Tragovi i putokazi*. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2018., 14.

Govoreći o tom vremenu, Mardešić je, s povijesnim odmakom priznao, da se taj "optimizam sjećanja" kojemu ni on nije odolio s vremenom ispuhao: "tek je jedanuski i vrlo mali sloj vjernika – uglavnom teološki naobraženih i zauzetih gradskih svećenika i laika – prihvatio obnoviteljski duh Koncila".⁴⁴ Unutar tradicionalne Crkve, koju su u većini činili, kako kaže Mardešić "pretkoncilski katolici obiteljskih običaja i nacionalne tradicije"⁴⁵ stanje je ostalo gotovo nepromijenjeno, kakvo je bilo i stoljećima dotad – i dalje je vladao duh nepomičnog tradicionalizma.⁴⁶

4. ŠAGI O ATEIZMU / NEVJERI

Fra Bono Zvonimir Šagi, član Hrvatske kapucinske provincije sv. Leopolda Bogdana Mandića, bio je katolički intelektualac. Kršćanstvo je živio u duhu Drugoga vatikanskog koncila, u dijalogu i otvorenosti, jer je duboko vjerovao da „drugog puta nema“. S pionirima koncilске promjene sudjelovao je u osnivanju „Kršćanske sadašnjosti“ u vremenima zaleta optimizma svjetske Crkve i bio je jedan od najdugovječnijih sudionika toga projekta.

Jednu od temeljnih koncilskih ideja o Crkvi u suvremenom svijetu, „da eshatološka nada ne umanjuje važnost zemaljskih zadataka“, da ovaj svijet nije „dolina suza“, već mjesto društvene zauzetosti kršćana, pater Šagi je svakodnevno promicao u svom pastoralnom djelovanju, u svojim kolumnama i knjigama. U kontekstu društvenog pluralizma zalagao se za Crkvu koja je „moralni svjetionik u društvu“, koja se bavi „sudbinama živih ljudi u narodu“ u kojemu djeluje i koja je uključena u „tkivo suvremenog čovječanstva“, što podrazumijeva suradnju „sa svim ljudima dobre volje“, pa tako i „s onima koji ne vjeruju“.⁴⁷

U jednom od njegovih zadnjih članaka objavljenom u Kani 2020. godine, „Dostojanstvo čovjeka i vlast u pluralnom društvu“ pater Šagi je napisao: „Prihvatanje drugoga čovjeka i u njegovoj različitosti.“⁴⁸ To je za nas kršćane jedna od bitnih zadaća.⁴⁹

⁴⁴ Isto, 25.

⁴⁵ Ž. MARDEŠIĆ, 2007., 14.

⁴⁶ Isto, 14.

⁴⁷ Bono Zvonimir ŠAGI, *Da sol ne obljutavi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999., 217-232.

⁴⁸ U svom govoru prilikom dočeka Pape Benedikta XVI 2010. godine, Ivo Josipović (jedan od autora ovoga rada), bivši predsjednik RH koji je Papi bio domaćin i na čiji je poziv papa došao u Hrvatsku, rekao je sljedeće: „Hrvatska, zemlja s dugom kršćanskom tradicijom, s katoličanstvom kao bitnim elementom nacionalnog i kulturnog identiteta većine svojih građana, zalaže se za slobodu religije, za pravo vjerskih zajednica da se, u skladu s vlastitim uvjerenjima, slobodno organiziraju, za poštivanje posebnosti identiteta različitih konfesija te poštivanje njihova pravnog položaja. Zalaže se za promicanje ekumenske i interkonfesionalne tolerancije i dijaloga. To su vrijednosti koje pripadaju najboljim demokratskim tekovinama suvremenog svijeta, a ujedno su i baština Drugog vatican-

Pater Šagi ostao je među zadnjima, ali i najupornijima u vremenu velikih društvenih promjena koje je obilježio i rat, i do kraja svoga života ustrajao je u promicanju koncilskih ideja u novim društvenim okolnostima. Bio je tolerantan, strpljiv, analitičan, dobronamjeran, ali i kritičan prema nekim etički neprihvatljivim znakovima vremena u hrvatskom društvu, ali i u Katoličkoj crkvi.

Valja se ovdje osvrnuti na neke od teza o ateizmu i dijalogu s ateistima Šagijevih knjiga *Da sol ne obljutavi* (dominantno ćemo se referirati na poglavlja *Ateizam u postkomunističkom društvu* i *Ateizam u kontekstu društvene tranzicije*) i *Prag na trag*, ali i nekih drugih tekstova na istu temu koje je objavljivao u različitim časopisima.

Na liniji najboljih dokumenata Drugoga vatikanskog koncila, o odnosu prema ljudima koji nisu katolici papa Franjo kaže: "Crkva treba držati vrata otvorenima – potrebno je otvarati dijalog i susret s drugim kršćanima, s ostalim religijama i s nevjerujućima".⁵⁰ A to je pater Šagi svjedočio svojim primjerom cijeli svoj život.⁵¹

Bio je svjestan nužnosti koegzistencije kršćanstva i ateizma u društvu, jer je činjenica da "nikada neće postojati čista ateistička ljudska zajednica" (kao ni čista vjerska, pa ni kršćanska zajednica – op. a.) i da će "ateizam uvijek nekako koegzistirati s religijom, a najprirodnije s kršćanstvom, koliko god to izgledalo paradoksalno" i da će se "ateizam i kršćanstvo uvijek teško razlučivati u praktičnom životu".⁵²

Pater Šagi (kao i njegovi poslijekoncilski suvremenici), kontinuirano je prepoznao znakove vremena, na temelju kojih je analizirao društvenu situaciju, prije u jugoslavenskom, a zadnjih trideset godina u hrvatskom društvu. Zadržat ćemo se na nekim znakovima vremena u poslijeratnom vremenu u Hrvatskoj koje je pater Šagi isticao:

1. Nakon pada komunizma, ideološke ateizacije više nema. Ali problem postaje praktična ateizacija koju karakterizira indiferentizam i individualizam, koja se lako "suživiljuje i sa samim religioznim simbolima".⁵³ Dalje kaže: „Oni (religiozni simboli – op. a.) se prihvaćaju kao doživljajni simboli nacionalnog i kulturnog identiteta, ali u čemu Bog ne predstavlja nikakvu etičku inspiraciju. Takva pra-

skog koncila, značajnog događaja u suvremenoj povijesti Crkve" (Iz Arhive Ureda predsjednika RH).

⁴⁹ Bono Zvonimir ŠAGI, "Dostojanstvo čovjeka i vlast u pluralnom društvu". *Kana*, rujan 2020.

⁵⁰ Silvije TOMAŠEVIĆ, *Papa Franjo, Profil*, Zagreb, 2014., 123.

⁵¹ U već spomenutom pozdravnom govoru papi Benediktu XVI, tadašnji predsjednik Republike rekao je i sljedeće: "I makar ja sâm nisam vjernik, u dubini svojih uvjerenja dijelim s vjernicima iste vrijednosti. Stoga sam i u temelje svoje unutarnje politike postavio pravdu i pravednost, a u temelje svoje međunarodne politike oprost i pomirenje među narodima" (Iz arhive Ureda predsjednika RH).

⁵² Bono Zvonimir ŠAGI, *Prag na trag*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006., 22.

⁵³ Isto, 22.

praktična ateizacija sve je zamjetljivija i u samim kršćanskim zajednicama.⁵⁴ Socijalistička utopija u koju je trebalo vjerovati, zamijenjena je "korisnim" vrijednostima liberalnog kapitalizma.⁵⁵

2. Poslije sloma politički organiziranog ateizma, javlja se još jedna vrsta ateizma u novim uvjetima "liberalnog" svjetonazora, koji se premješta u područje civilnog društva. Šagi kaže: "Svakako je zanimljivo da se nekadašnji ateisti danas pojavljuju kao najglasniji zagovornici ljudskih sloboda, kao da su zaboravili na svoju nekadašnju krutost prema religioznim ljudima".⁵⁶
3. Crkva danas treba pokazivati samokritičnost jer sve više postaje "servis društvenog folklor" s hipertrofiranom obrednošću i manifestativnošću te sa "servisnim dijeljenjem sakramenata", u kojoj je vjera često svedena na "društvenu ili čak političku igru".⁵⁷
4. Političari se danas pozivaju na „hrvatsku povijesnu prožetost kršćanstvom i na crkveni socijalni nauk“.⁵⁸ Umjesto oštre kritike postkomunističkog grabežljivog kapitalizma i stvaranja nove postkomunističke elite, koriste socijalni nauk Crkve kao parolu za sijanje straha od povratka komunizma.⁵⁹
5. Prisutan je "bojovni habitus" dijela vjernih tiskovina i krugova katoličkih laika koji su izmislili sintagmu "lijevi kler", "da bi vjernicima ogadili sve što je zvučalo kritički glede postojećeg stanja u društvu, a svako upozorenje na potrebu političke promjene prikazali katolički sumnjivim" i proglasili "navijanjem za crvene".⁶⁰ Neposredno nakon Koncila postojali su jaki otpori koncilskom otvaranju Crkve, "upravo u krugu "pobožnih" kršćana".⁶¹ Šagi identificira ponovno "bojovno" stanje duha, restauraciju umjesto novog zamaha koncilске obnove.⁶²
6. Problem za Crkvu danas nisu ateisti izvan Crkve, već fenomen socioloških ateista, brojnih kršćana – katolika, presvučenih konformista koji su se u soci-

⁵⁴ Isto, 22.

⁵⁵ Isto, 22.

⁵⁶ Isto, 23.

⁵⁷ Isto, 23-25.

⁵⁸ Isto, 30.

⁵⁹ Isto, 30.

⁶⁰ Isto, 30.

⁶¹ Isto, 38.

⁶² „Zato bi ovaj čas svakog iskrenog člana Katoličke crkve morala uznemiriti ekstremistička i uskogrudna, radikalna, bilo nacionalistička bilo ideološka istupanja političara koji se deklariraju kao kršćanski vjernici“ (Isto, 41.)

jalizmu deklarirali kao ateisti. "Radi se o hrvatstvom i kršćanstvom prebojanoj formi ateizma u društvu, raslojenom po načelu, mali broj bogatih i mnogo siromašnih, koji hvale Caritas i socijalnu pomoć umjesto zaposlenja i socijalne pravde".⁶³ Šagi identificira konformizam većine koja se prilagođava dominantnom, poželjnom svjetonazoru. Nekada je to bio ateistički svjetonazor, danas je kršćanski, katolički. Govori o dominaciji toga sociološkog ateizma vjere, koja je izgubila etički sadržaj, pa se ne poziva na socijalno pravedniji svijet, već na "svetu Hrvatsku". "Ne bi bilo dobro da je sada došlo vrijeme da ateisti utihnju onako kako smo mi vjernici morali ranije šutjeti (...)"⁶⁴

7. Uz problem "ateizma vjere" u društvu, težak je zadatak boriti se protiv predrasuda, stereotipova i borbenog mentaliteta s obje strane: protiv spontano prezrivo mišljenja o vjeri i vjernicima kod ateista, i obrnuto te protiv uvjerenja da su religioznost i bilo koji oblik aktivnosti religijskih aktera štetni i da im nije mjesto u javnom prostoru, i obrnuto. "Vjera se", govorio je pater Šagi, "ne smije pretvoriti u političku parolu, ali ni ateizam u crvenu krpu kako bi se uzbudile bojovne strasti vjernika".⁶⁵
8. Kršćanima nedostaje samokritičnost ponajviše zbog nepostojanja ili slabe razvijenosti crkvene javnosti. "Ne čuju se mišljenja, ne konfrontiraju se ideje, nema kolanja vijesti, nema izvorne teologije, nema javne kritike onoga što se piše".⁶⁶
9. Crkva se nalazi u medijskom okruženju i novim tehnologijama komuniciranja, u kojima je često važnije kako se govori i kako je to predstavljeno javnosti, nego što se uistinu govori. "Neka dublja promišljanja stvarnosti više ne prolaze. Sve je samo pitanje umijeća kako ideje i zamisli plasirati među narod. Neizbježni su čimbenici u tome suvremeni javni mediji, tisak, radio, televizija. Stoga svi žele imati medije pod nadzorom. Socijalizam je trpio strah od medija jer je imao ideološki definiranu budućnost; sada pak nedostaje hrabrosti da se izađe iz tog mentalnog sklopa. Ponovno se, samo drugim sredstvima, želi definirati budućnost".⁶⁷ Crkva će svoje mjesto u pluralističkom društvu, smatra Šagi, stjecati snagom vlastita svjedočenja i proročkom perspektivom, a ne svojim povijesnim nasljeđem.⁶⁸

⁶³ Isto, 39.

⁶⁴ Isto, 55.

⁶⁵ Isto, 55.

⁶⁶ Isto, 55.

⁶⁷ Isto, 13.

⁶⁸ Isto, 13.

Vjeru i nevjeru ne dijeli oštar rez ni provalija, smatra Šagi. Povezani su kontinuumom različitih manifestacija vjere i nevjere. Vjera je na jednom kraju kontinuuma a nevjera na drugom. Između toga, ljudi se približavaju i udaljuju pa i mijenjaju svoje mjesto na kontinuumu. Dijalog s ateistima, prema Šagiju, zato je potreban i danas. Ako je i prošlo "slavno" vrijeme "dijaloga traženja" između kršćanskih i marksističkih intelektualaca, još uvijek je aktualan praktični dijalog u koji "ne stupaju nauke i sistemi, već ljudi".⁶⁹ Potreban je neprestani društveni dijalog o pitanjima izgradnje budućeg svijeta, kao preduvjet suradnje unutar pluralnog društva. Kultura dijaloga je od presudne važnosti danas.

Tvrdio je da je vrijeme za novi stupanj prihvata Koncila u Hrvatskoj, osobito u situaciji kada, nakon završetka državotvorne faze, "stojimo pred zadaćom stvaranja nove humane i moralne kvalitete višestranačke demokracije".⁷⁰ Problemi koji su pred svijetom danas zahtijevaju prije svega aktiviranje praktičnog dijaloga između različitih dionika zajedničkog života, pa tako i vjernika i ateista. Dijalog treba voditi o tome kako urediti društvo u njegovu pluralizmu, kako poštovati slobodu savjesti i vjere, kako ih artikulirati u kontekstu sekularnosti države, o socijalno-etičkim pitanjima tranzicijskih procesa u Hrvatskoj, o konkretnim socijalnim problemima.

Iako više gotovo da i nema intelektualaca marksista, stručnjaci iz područja društvenih i humanističkih znanosti različitih vjerskih i ateističkih uvjerenja i dalje s teolozima mogu voditi "dijalog traženja". Puno je mogućih tema. Navest ćemo samo neke od onih koje Šagi ističe⁷¹ i nadopuniti ih vlastitim pitanjima:

1. Ateizam je u bivšim socijalističkim zemljama bio službeni svjetonazor koji je utjecao na sav odgojno-obrazovni sustav i na formiranje društvene javnosti. Postavlja se pitanje, koliko je on ostavio traga u kulturi, duhovnosti i vrijednosnom sustavu širokih slojeva naroda, ali i u svijesti vodećih ljudi u hrvatskoj politici, kulturi i u drugim strukturama društva?

⁶⁹ Jedan od autora ovoga rada, Ivo Josipović, se prisjeća: "Razgovori teologa patera Šagija i mene, čija pozicija oscilirala između agnosticizma i ateizma, možda su bili i mala pokazna vježba za nas obojicu, kako dijalog vjernika i onoga koji ne vjeruje treba i može izgledati. Iako, pater Šagi je jedan od veterana dijaloga vjernika i nevjerujućih, još iz doba socijalizma. A ja ga, kao pravnik, ne bih mogao ravnopravno voditi s našim paterom Šagijem. Ali o zajedničkim vrijednostima društva i svijeta u kojemu žive vjernici različitih konfesija i nevjerujući, kao što su zalaganje za opće dobro, pomirenje, solidarnost, tolerancija i razvoj društva, itekako bih mogao voditi razgovor. I žao mi je da to nismo uspjeli češće ostvariti za njegova života, osim u našim relativno kratkim susretima" (Iz izlaganja na konferenciji o životu i djelu patera Bona Zvonimira Šagija, 16. 11. 2021.)

⁷⁰ Isto.

⁷¹ B. Z. ŠAGI, *Da sol ne obljudavi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999., 217-230.

2. Kako to da vjera i Crkva, s velikim postotkom vjernika i značajnom ulogom i utjecajem Crkve u društvu nisu uspjele utjecati na to da se tranzicijom uvede pravednije društvo? Kako objasniti kontinuirani rast nemoralna, korupcije, pljačke i kriminala u zemlji s preko 90% katolika?
3. Postoji li autentični ateistički moral i na čemu se on zasniva? Može li se tvrditi da je ateizam nastao u kršćanskoj kulturi?⁷²
4. Može li se indiferentizam smatrati ateizmom?⁷³
5. Stoji li teza da ateizam nužno stvara "duhovnu prazninu u doživljaju identiteta koju po naravi samog svog pojma, ničim ne može ispuniti"?⁷⁴ Što je duhovnost i može li postojati duhovnost izvan religije? Može li se i na druge načine, osim religijom, transcendirati stvarnost? Na primjer, umjetnošću ili znanošću?
6. Je li zaista ateizam kriv za baš sve moralne nedaće koje su snašle Hrvatsku u posttranzicijskom razdoblju? Ima li doprinosa Crkve u tim nevoljama?
7. U kojoj mjeri u društvu danas postoji ateistički borbeni mentalitet, kako Šagi kaže: "određeno stanje duha, grupnog apriorija, stečenog i tijekom komunizma/socijalizma razvijanog kolektivnog protuvjerskog i protucrkvernog duha, spontanog prezrivo mišljenja o vjeri i vjernicima"?⁷⁵ Postoji li sličan mentalitet u Crkvi i među vjernicima, samo sa suprotnim predznakom?
8. Gdje je nestalo između 20 i 30% ateista zabilježenih u sociološkim istraživanjima u sedamdesetim i osamdesetim godinama, ali i u popisima stanovništva? Jesu li se samo preselili iz kruga ateista u vjernike, iz jednog politički poželjnog svjetonazora u drugi?
9. Je li tradicionalistički dualizam (sve zlo je na jednoj, a sve dobro na drugoj strani) koji je značajno prisutan u hrvatskom političkim i vjerskim krugovima i krugovima civilnoga društva pobjediv i kako? Ovo su samo neka od važnih pitanja dijaloga traženja koji može uvelike pomoći stvaranju tolerantnijeg i otvorenijeg društva. Šagi je bio uvjeren da bez dijaloga nema zdravog suživota

⁷² "(...) nema ateističkog morala, kao ni sekularističkog, nego je u ateistima kao i u svim ljudima kršćanske civilizacije toliko morala koliko je ostalo od kršćanstva, ne ulazeći sada i u ono iz pretkršćanskog poklada" (Isto, 222).

⁷³ Jakov JUKIĆ, "Antropologija vjerske ravnodušnosti", *Obnovljeni život*, 1986., 41/3-4:237-250.; Esad ĆIMIĆ, "Podrijetlo ravnodušnosti prema religiji i/ili prema ateizmu", *Obnovljeni život*, 1986., 41/3-4:251-259.

⁷⁴ B. Z. ŠAGI, 221.

⁷⁵ Isto, 222.

u ljudskoj zajednici niti mira u svijetu. Stoga nije slučajno da njegov posljednji objavljeni članak u Kani nosi naslov "Dijalog – ključ mira u sadašnjem vremenu".⁷⁶

5. ZAKLJUČAK

Bono Zvonimir Šagi je otišao zadnji od generacije koncilskih prvoboraca. Imao je priliku gotovo 60 godina pratiti *aggiornamento* Crkve u poslijekoncilskom vremenu i aktivno sudjelovati u njemu. Mijenjali su se pape i njihov odnos prema koncilskim tekovinama i poslijekoncilskoj praksi, mijenjali su se znakovi vremena koje je trebalo prepoznavati i prema njima djelovati, mijenjali su se sustavi i ideologije, pa i kontekst za dijalog s nevjerojucima u zemljama istočne i srednje Europe, nestala je i Jugoslavija.

Nakon nestanka institucionaliziranog ateizma socijalističkih društava, razlog za postojanje izgubio je i najzastupljeniji tip dijaloga toga vremena – dijalog s nevjerojucima na institucionalnoj razini. Iako, taj bi se dijalog teško mogao nazvati dijalogom u užem smislu riječi, jer je imao isključivo pragmatične ciljeve. Kako je to jednom duhovito rekao Tomislav Šagi Bunić, "ateizam je konačno izgubio svoju crkvu".

Već i prije burnog kraja osamdesetih i rata u Europi devedesetih, Crkva je počela mijenjati svoju strategiju u odnošenju prema svijetu. Umjesto strategije *aggiornamento* u svijetu koji se mijenja, aktualizirana je strategija nove evangelizacije sekulariziranog svijeta, promicanjem apostolskog dijaloga s transcendentnom svrhom i marginalizacijom ostalih koncilskih vrsta dijaloga. U takvoj orijentaciji ostalo je malo od dijaloga, gotovo da je reduciran na pojam evangelizacije. I kolikogod imao za polazne pretpostavke blagost i toleranciju drugačijih stavova, inherentna prozelitska tendencija koja mu je u osnovi (cilj je obraćenje) bila je očita.

Koncilski teolozi u Hrvatskoj, među kojima je bio i Bono Zvonimir Šagi, nastojali su, unatoč ratnim nevoljama, imaginarne koncilске prozore ostaviti i dalje otvoreni, mada je izgledalo da službena Crkva jedva čeka da ih konačno zalupi. U teškim vremenima, Šagi i drugi koncilski teolozi zalagali su se uporno i dalje za promicanje dostojanstva svake ljudske osobe kao temelja za neke buduće razgovore, za razvijanje snošljivosti, poštovanja i prihvaćanje svakog potencijalnog sugovornika kao sebi ravnog. Za razliku od službene Crkve koja je u 21. stoljeće krenula na liniji enciklike *Ecclesiam suam* i apostrofiranja dijaloga spasenja, koncilski teolozi su nastavili koncilskih putem. Smatrali su da je dijalog o praktičnim pitanjima budućnosti vlastite emlje (i svijeta) i dalje jednako aktualan i potreban. Ne manje važan za njih je ostao i dijalog između intelektualaca različitih svjetonazora po pitanju vrijednosti, jer one

⁷⁶ Bono Zvonimir ŠAGI, "Dijalog – ključ mira u sadašnjem vremenu", Kana, 2020., prosinac.

osnovne i najvažnije vrijednosti postoje u svim religijskim i humanističkim svjetonazorima. Rezultati dijaloga traženja zajedničkih vrijednosti dobra su i nužna pretpostavka za praktični dijalog.

Bono Zvonimir Šagi neumorno je analizirao znakove vremena u svijetu, hrvatskom društvu, svjetskoj Crkvi i "Crkvi u Hrvata". Kritički i bez dlake na jeziku, spreman na sve posljedice koje su njega i ostale koncilске teologe stizale. Bio je otvoren za sve ljude, bili katolici ili vjernici neke druge konfesije, ili ateisti. Smatrao je da je samo otvorena i dobrohotna suradnja put prema rješavanju problema i put prema zajedničkom boljitku. Teme razgovora između različitih su brojne, prijedori su također brojni, ali dobra volja i iskren motiv su moćna snaga, smatrao je pater Šagi.

Dolaskom pape Franje hrvatski koncilski teolozi, među kojima je bio i Bono Zvonimir Šagi dobili su potvrdu trajne aktualnosti svoga puta. Stavovi pape Franje o ateizmu slijede kontinuitet s duhom poslijekoncilskog dokumenta "O dijalogu s onima koji ne vjeruju". Papa Franjo svjedoči autentičnu koncilsku otvorenost Crkve prema svim ljudima: "Crkva nije carina" – kaže papa – "ne smije biti prepreka nikome, neregularni ljudi ne postoje".⁷⁷ Kaže i sljedeće: "Bog je otkupio sve ljude, ne samo katolike nego također i one koji ne vjeruju".⁷⁸

I na kraju, vratimo se Šagijevoj prisposobi o kontinuumu na kojemu je na jednom kraju idealni tip vjernika, a na drugom idealni tip ateista, koji stoje kao neka vrsta orijentira. Između njih se odvija život u kojemu se pomiču naprijed ili natrag različiti podtipovi vjernika i ateista - živi ljudi koji se mijenjaju. Bilo da se radi o ateistima civilnog društva koji se bore za ljudska prava, bilo da se radi o širokom bazenu indiferentnih ljudi, o praktičnim ateistima, kulturološkim vjernicima, o sociološkim ateistima – konformistima ili pak o autentičnim vjernicima ili ateistima, svi oni su "regularni". I svi bi trebali graditi zajednički život, temeljen na istim evanđeoskim ili humanističkim principima, kako god ih pojedini od njih nazivali.

POPIS LITERATURE

- 1/ Vjekoslav BAJSIĆ, *Na rubovima crkve i civilizacije*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1972.
- 2/ Branko BOŠNJAK, Mijo ŠKVORC, 1969.
- 3/ Jadranka BRNČIĆ, *Teološki pluralizam za pluralističko društvo*, u: Ankica MARI-NOVIĆ i Ivan MARKEŠIĆ (ur.) *Petsto godina protestantizma: baština i otisci u-*

⁷⁷ S. TOMAŠEVIĆ, 2014., 123.

⁷⁸ Isto, 123.

- hrvatskom društvu*. Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Visoko evanđeosko teološko učilište u Osijeku. 401. str.
- 4/ Vjekoslav CVRLJE (1980.), *Vatikan u suvremenom svijetu*. Zagreb, Školska knjiga, 2018.
 - 5/ Esad ĆIMIĆ, Podrijetlo ravnodušnosti prema religiji i/ili prema ateizmu, *Obnovljeni život*, 41/3-4:251-259., 1986.
 - 6/ *Dijalog s onima koji ne vjeruju*, Hrvatsko književno društvo svetog Ćirila i Metoda, Zagreb, 1968.
 - 7/ Frane FRANIĆ, *Putevi dijaloga*, Crkva u svijetu, Split, 1972.
 - 8/ *Gaudium et spes* u: Drugi vatikanski koncil: dokumenti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.
 - 9/ Ivan XXIII, *Mater et magistra*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1964.
 - 10/ Ivan XXIII, *Pacem in terris*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1964.
 - 11/ Jakov JUKIĆ, "Antropologija vjerske ravnodušnosti", *Obnovljeni život*, 41/3-4:237-250, 1986.
 - 12/ Jakov JUKIĆ, "Teorije ideologizacije i sekularizacije", u: Ivan GRUBIŠIĆ (ur.) *Religija i sloboda*. Split: IPDI, 1993.
 - 13/ Stjepan KUŠAR, "Teologija – javno lice vjere, u: *Bajsić, Šagi-Bunić, Turčinović: Tragovi i putokazi*. Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2018.
 - 14/ Špiro MARASOVIĆ, Ateizam i ateizacija. *Crkva u svijetu*, 21-212-222, Zagreb, 1986.
 - 15/ Špiro MARASOVIĆ, "Crkva i država u komunističkim društvima", u: Ivan GRUBIŠIĆ (ur.) *Crkva i država u društvima u tranziciji*. Hrvatska akademska udruga, Split, 1997.
 - 16/ Ankica MARINOVIĆ, "Aktualnost dijalog Katoličke crkve s nevjerujućima na razmeđu stoljeća", u: Štefica BAHTIJAREVIĆ (ur.) *Prilozi izučavanju nereligioznosti i ateizma 2*. Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1993. istraživanja u Zagrebu, Visoko evanđeosko teološko učilište u Osijeku. 401. str.
 - 17/ Željko MARDEŠIĆ, *Rascjep u svetome*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2007.
 - 18/ Josip OSLIĆ, "Ususret Vjekoslavu Bajsiću", u: *Bajsić, Šagi-Bunić, Turčinović, Tragovi i putokazi*, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2018.
 - 19/ Pavao VI, *Ecclesiam suam*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1979.
 - 20/ Pavao VI, *Populorum progressio*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1967.
 - 21/ *Sekretarijat za nevjerujuće: Dijalog s onima koji ne vjeruju*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1968.
 - 22/ Nikola SKLEDAR, *Dijalog marksista i kršćana*, NIRO Mladost, Beograd, 1968.

- 23/ Tomislav ŠAGI-BUNIĆ, *Ali drugog puta nema*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986.
- 24/ Bono Zvonimir ŠAGI, *Da sol ne obljutavi*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1999.
- 25/ Bono Zvonimir ŠAGI, *Prag na trag: Četrdeset godina Drugog vatikanskog koncila*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2006.
- 26/ Silvije TOMAŠEVIĆ, *Papa Franjo*. Profil, Zagreb, 2014.
- 27/ Tomo VEREŠ, *Pružene ruke*, FTI DI, Zagreb, 1989.
- 28/ Srđan VRCAN, *Od krize religije prema religiji krize*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
- 29/ Boris VUŠKOVIĆ, *Raspeto katoličanstvo*, Naše teme, Zagreb, 1980.

SUMMARY

A VISIONARY TILL THE LAST BREATH: BONO ZVONIMIR ŠAGI ON DIALOGUE WITH UNBELIEVERS

This paper analyses the continuity of efforts of Bono Zvonimir Šagi to promote-dialogue with unbelievers. The period after the Second Vatican Council until the establishment of the Croatian state and the period after the establishment of the Croatian state are taken into account. The first part discusses pre-council, council and post-council attitudes of the social doctrine of the Catholic Church and scientific and theological reflections on dialogue with unbelievers. The second part discusses the situation in the Catholic Church in Croatia after the Council and after the independence of the Croatian state, regarding the dialogue with unbelievers. The third part analyses attitudes of Bono Zvonimir Šagi on the complex phenomenon of atheism, and the specifics of the influence of atheism on the predominantly Catholic population in Croatia in the period of Yugoslav socialism and the post-socialist period. The authors summarise in conclusion the contribution of Bono Zvonimir Šagi to dialogue in general, and dialogue with unbelievers in particular.

Key Words: Bono Zvonimir Šagi; The Second Vatican Council; dialogue; dialogue with unbelievers; Croatia.